

Balio Sruogos laiškas Vandai Daugirdaitei-Sruogienei, 1944-11-26, iš Štuthofa - į Greifswaldą

Lager Stutthof, d. 26 November 1944

Prof. Dr. Balys Sruoga
Lager Stutthof b/Danzig
Block XI

Lager Stutthof, d. 26 November 1944

Mylima Vanduk! In voriger Woche kam nur eine Deine Postkarte (16-XI). Ich interessiere mich sehr, wie geht es Dalia in Ihrer neuen Stellung. Was macht Sie da? Bekommt Sie da den Gehalt u. Essen? Wie lange muss Sie täglich arbeiten? Schade, dass Du über Eure Lage so wenig schreibst, – es ist mir schwer Ihres Leben mir vorzustellen. Gestern kam dein zweites Päckchen (Zigaretten, u. s. w.). Danke bestens! Die Zigaretten sind sehr gut. Doch die Arzneien solltest Du für Eurer Bedarf behalten. Ich bin gesund u. arbeitsfähig (mir hat sehr viel Cebion geholfen, mit dem hat Šilkarskis mich reichlich versorgt), nur dichterisch arbeiten kann ich jetzt nicht mehr: die Tage sind kurz, in dem Block gibt es zu viel Leute. In voriger Woche bekam ich ein Päckchen von Brigita Vaitkevičiūtė (Berlin, Charl.-2, Kantstr. 141) – bedanke Sie, – ich werde ihr nicht schreiben. Frau Gražina Valavičienė (14 Essingen, Krs. Aalen, – Rathausstr. 189 b/Borst) fragt, ob weiss ich nicht die Adresse meines Bruders Kazys. Vielleicht kannst Du ihr mitteilen: Kazys hat mir nicht geschrieben; in letzten Kaunastagen schrieb mir Bruder Juozas, – Kazys wurde damals mit Frau nach Graz gefahren; Juozas wollte auch emigrieren, doch bekam er den Befehl von der Behörden bei der Arbeit an Stelle zu bleiben; nach drei Tagen Kaunas wurde von Bolschewiken besetzt, – mehr weiss ich nichts. Aus Berlin schreibt man uns wieder, dass wir sollen bald aus dem Lager u. d. Haft entlassen werden. Z. B. Frau Oberst Urbonas sagt, dass sie schon den letzten Brief ihrem Mann geschrieben hatte, da er selbst soll schon nach Berlin kommen. Über einen festen Grund für unsere Befreiung schreibt auch mein Schüler Antanas, – in diesem Sinne hat er nur ersten mal geschrieben, – früher so schrieb er niemals. Der General Povilas sagt auch dasselbe. Krivickas – auch. Mykolas Žilinskas schrieb noch bestimmter. Also, die Quellen der Nachrichten sind ernst. Ich persönlich glaube nicht so viel: es wurde schon hundertmal das Wort gegeben, – und sitze ich noch immer eingesperrt. Man schreibt uns noch: in Stolp (also, unweit von Greifswald) wird litauische Rundfunkstation organisiert; an der Spitze wird derselbe Stonis stehen, – auch Neveravičius, der war in Salzburg und jetzt befindet sich in Berlin; das Programm wird grösser sein, als war es in Kaunas; verschiedene Künstler sind da schon zum Mitwirken eingeladen. In Vilnius ist Lukošius Direktor des Theaters geworden; Redakteur ein Chef der Zeitung „Tarybų Lietuva“ ist Žilėnas. Ich habe mein neues Drama, das widmete ich Dalia, Pavasariška giesmė (Frühlingslied) abgeschrieben, – ich werde versuchen es Dir zu schicken, – ich hoffe, es wird mir gestattet, obwohl wird es vielleicht nicht so einfach: es gibt hier kein Zensor, der litauisch versteht, – ist es unmöglich ganzes Werk ins deutsch zu übersetzen, – übrigens gibt es bei uns kein Übersetzer. Es ist schade, dass Šilkarskis schreibt mir nicht mehr, – ich möchte gern seine Stimme hören. Auch die Briefen von Krasauskaitė machten mir grosse Freude. Mein Leben geht weiter ohne Veränderungen; stehe ich immer um 4. 30 früh auf; von 6. 30 bis 11. 30 arbeite ich im Lager-Büro (freiwillig), und nachher habe ich den ganzen Tag frei, – arbeite ich im Büro als technischer Zeichner, – diesen Fach habe ich gelernt. Seit der Zeit, als sind Sie beide nach Deutschland gekommen, habe ich noch grössere Sehnsucht nach Euch. Die Nähe der Aufenthalt und die absolute Unmöglichkeit Euch zu sehen, die unbestimmte Zeit der Einsperrung – das macht etwas aus! Das weckt besondere Gefühle in der Seele! Na, ja – nichts zu machen! Schreibe nur mir mehr über Eures Leben, dass ich nicht so einsam hier mich fühle! Na, ja, Vanduk! Vielleicht und

gegenwärtige unsere Erlebnisse werden in der Zukunft irgendwie nützlich. Küsse von mir Daliukas, grüsse Kollegen. Ich küsse Euch beide und liebe unendlich.

Dein Bal

Ich danke sehr Daliukas, dass sie mir geschrieben hat!

Bal [1r] // [1v] //

Prof. dr. Balys Sruoga
Stutthofo stovykla prie Dancigo
XI blokas

Stovykla, 1944 [m.] lapkričio 26 d.

Mylima Vanduk! Praėjusią savaitę atėjo tik vienas Tavo atvirlaiškis (XI-16). Man labai įdomu, kaip Daliai sekasi Jos naujoje tarnyboje [1]. Ką ji ten veikia? Ar ji ten gauna atlyginimą ir maistą? Kiek laiko Ji turi dirbti kasdien? Gaila, kad taip mažai rašai apie savo padėtį, – man sunku įsivaizduoti Jūsų gyvenimą [2]. Vakar atkeliavo antrasis Tavo siuntinėlis (cigaretės ir kt.) [3]. Labai ačiū! Cigaretės labai geros. Vaistus turėjai pasilikti sau. Esu sveikas ir darbingas (man labai padėjo Cebionas, kuriuo mane gausiai aprūpino Šilkarskis [4]), tik dabar nebėgiu dirbti kūrybinio darbo: dienos trumpos, bloke per daug žmonių [5]. Praeitą savaitę gavau siuntinėlį nuo Brigitos Vaitkevičiūtės (Berlin, Charl.-2, Kantstr. 141) – padėkok Jai, – aš Jai nerašysiu. Ponia Gražina Valavičienė (14 Essingen, Krs. Aalen, – Rathausstr. 189 b/Borst) klausia, ar aš nežinau savo brolio Kazio [6] adresą. Galbūt Tu galėtum jai pranešti: Kazys man nerašė; paskutinėmis dienomis Kaune man parašė mano brolis Juozas [7], – Kazys su žmona tuo metu buvo išvažiavęs į Gracą; Juozas taip pat norėjo emigruoti, bet gavo iš valdžios įsakymą pasilikti savo darbo vietoje; po trijų dienų Kauną užėmė bolševikai, – daugiau nieko nežinau. Gauname dar vieną laišką iš Berlyno, kuriame rašoma, kad netrukus būsime paleisti iš stovyklos ir iš kalėjimo [8]. Pvz., pulkininko Urbono [9] žmona sako, kad ji parašė vyrui paskutinį laišką, nes jis pats jau turi atvykti į Berlyną. Apie rimtą mūsų išlaisvinimo priežastį rašo ir mano mokinyš Antanas [10], – apie tai jis parašė tik pirmą kartą, – anksčiau jis taip nerašydavo. Tą patį sako ir generolas Povilas [11]. Krivickas [12] – taip pat. Mykolas Žilinskas [13] dar rašė konkrečiau. Taigi naujienų šaltiniai rimti. Asmeniškai labai daug nesitikiu: žodis buvo duotas šimtą kartų, – o aš vis tiek sėdžiu uždarytas [14]. Mums dar rašo: Stolpe (vadinasi, netoli Greifswaldo) organizuojama lietuviška radijo stotis; vadovaus Stonis [15], – taip pat Neveravičius [16], kuris buvo Zalsburge, o dabar yra Berlyne; programa bus platesnė, negu buvo Kaune; įvairūs menininkai jau pakviesti bendradarbiauti. Vilniuje Lukošius [17] tapo teatro direktoriumi; laikraščio „Tarybų Lietuva“ redaktorius ir šefas yra Žilėnas [18]. Aš parašiau naują savo dramą Pavasariška giesmė (Frühlingslied), skirtą Daliai, – pamėginsiu ją Tau nusiųsti, – tikiuosi, kad tai man bus leista, nors tai gali būti ne taip paprasta: čia nėra cenzoriaus, kuris suprastų lietuviškai, – neįmanoma viso kūrinio išversti į vokiečių kalbą, – beje, neturime vertėjo [19]. Gaila, kad Šilkarskis man daugiau nerašo, – norėčiau išgirsti jo balsą. Krasauskaitės [20] laiškai man taip pat teikė didelio džiaugsmo. Mano gyvenimas tęsiasi be pokyčių; visada keliuosi 4. 30; nuo 6. 30 iki 11. 30 dirbu lagerio raštinėje (savanoriškai), o po to visa diena laisva, – raštinėje dirbu techniniu braižytoju, – išmokau šio amato [21]. Nuo to laiko, kai abi atvykot į Vokietiją, ilgiuosi Jūsų dar labiau. Jūsų artumas ir absoliuti negalimybė pasimatyti su Jumis, neapibrėžtas įkalinimo laikas – tai kažką reiškia! Tai pažadina ypatingus jausmus sieloje! Na, taip – nieko nepadarysi! Tiesiog parašyk man daugiau apie savo gyvenimą, kad nesijausčiau čia toks vienišas! Na, taip, Vanduk! Galbūt ir dabartinė mūsų patirtis

kaip nors pravers ateityje. Pabučiuok nuo manęs Daliuką, perduok linkėjimus kolegoms. Bučiuoju Jus abi ir be galo myliu.

Tavo Bal

Aš labai dėkoju Daliukui, kad ji man parašė! [22]

Bal [1r] // [1v] //

KOMENTARAI

- [1] Vanda Sruogienė ir Dalia Sruogaitė 1944 m. lapkričio pabaigoje iš Greifsveldo priemiesčio, kur gyveno nuo lapkričio 2 d., persikraustė: „...o to pat mėnesio 27 dieną persikėlėm pas Frau Spiering, nesimpatiską nacę, į miesto centrą, Weissgerberstr. 8. Čia laukėm Balio“ (Dalia Sruogaitė, *Atminties archeologija*, redagavo Donata Linčiuvienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012, p. 132). Gyvenamosios vietos pakeitimas atsispindi ir iš pataisyto adreso ant voko. Apie Dalios Sruogaitės darbą Greifsveldo universiteto klinikoje plačiau žr. 1944-11-12 laiško V komentarą. Dalia Sruogaitė ligoninėje slauge dirbo iki vasario mėnesio, kartu lankė Greifsveldo universiteto gailestingųjų seserų kursus.
- [2] Apie Vandos Sruogienės ir Dalios Sruogaitės gyvenimą Greifsvalde plačiau žr. 1944-11-12 laiško VIII komentarą. Balys Sruoga norėjo daugiau žinoti apie žmonos ir dukters gyvenimą Greifsvalde, kad galėtų geriau jį įsivaizduoti. Neatsitiktinai rašytojas prašė laiškuose plačiau papasakoti jo artimųjų kasdienybę: „Ar negalima išsamiau aprašyti, kiek laiko ji [Dalia] dirba, ką ji veikia, kaip ji jaučiasi ir t. t.? Aprašyk man jos kambarį, – kelintas aukštas ir t. t. Anksčiau aš žinojau, kur Jūs gyvenat, – galėdavau lengvai įsivaizduoti kiekvieną jūsų žingsnį, – aš jaučiausi, lyg būčiau palikęs Jus kelioms valandoms. Dabar man sunkiau. Man reikia detalių, kad įsivaizduočiau, ką Jūs veikiat, ir kad vėl jausčiausi kartu su Jumis“; „Prašau, aprašyk man tiksliai, kaip Jūs gyvenat, kad vėl galėčiau būti drauge su Jumis“ (Balio Sruogos laiškas Vandai Daugirdaitei-Sruogienei, iš Štuthofo – į Greifsvaldą, 1944-12-03, in: *LLTI BR*, f. 53, b. 1303, l. 57r); „Vanduk, parašyk man daugiau smulkmenų apie Jūsų abiejų gyvenimą, kad aš galėčiau Jus arčiau jausti, – kad nebūčiau toks vienišas!“ (Balio Sruogos laiškas Vandai Daugirdaitei-Sruogienei, iš Štuthofo – į Greifsvaldą, 1944-12-17, in: *LLTI BR*, f. 53, b. 1303, l. 59r); „Man iš Jūsų reikia tik laiškų, kiekvienas laiškas man dovanoja vidinę šilumą, – aš Jus jaučiu, – aš vėl nesu vienišas šiame pasauly“ (Balio Sruogos laiškas Vandai Daugirdaitei-Sruogienei, iš Štuthofo – į Greifsvaldą, 1944-12-25, in: *LLTI BR*, f. 53, b. 1303, l. 60r); „Dabar man truputį lengviau: aš jau gavau truputį daugiau žinių apie Jūsų kasdieninį gyvenimą, vėl galiu Jus jausti“ (Balio Sruogos laiškas Vandai Daugirdaitei-Sruogienei, iš Štuthofo – į Greifsvaldą, 1944-12-10, in: *LLTI BR*, f. 53, b. 1303, l. 58r); „Kai aprašei savo gyvenimą, vėl Jus aiškiai įsivaizduoju, jaučiuosi taip, lyg būčiau vėl kartu su Jumis, – tik kelioms dienoms išvykęs“ (Balio Sruogos laiškas Vandai Daugirdaitei-Sruogienei, iš Štuthofo – į Greifsvaldą, 1945-01-01, in: *LLTI BR*, f. 53, b. 1303, l. 62); „Po Tavo laiškų aš jau galiu įsivaizduoti Jūsų gyvenimą, – aš vėl jaučiuosi esąs kartu su Jumis. Tavo laiškai suteikia man šilumos ir tai visa, ko man reikia savo vidinėms jėgoms sustiprinti“ (Balio Sruogos laiškas Vandai Daugirdaitei-Sruogienei, iš Štuthofo – į Greifsvaldą, 1945-01-14, in: *LLTI BR*, f. 53, b. 1303, l. 61).
- [3] Vanda Sruogienės siuntinių Baliui Sruogai sąrašas, kuris, tikėtina, galėjo būti pildytas Vokietijoje, kaip kad daryta Lietuvoje, neišliko.
- [4] Vladimiras Šilkarskis (1884–1960), filosofas. 1924–1940 m. VDU graikų kalbos ir literatūros dėstytojas, profesorius. 1940 m. SSRS okupavus Lietuvą pasitraukė į Vokietiją. 1944 m. gyvendamas Bonoje, siuntiniais gelbėjo Baliui Sruogai sveikatą Štuthofe, materialiai rėmė rašytojo šeimą Greifsvalde.

- [5] Balys Sruoga laiškuose apgailestaudavo, kad neturi rašymui palankios vietos, kur galėtų susikaupti: „Tik darbo sąlygos man labai nepalankios: neturiu ramaus kampo, – visada visur žmonės, žmonės... tie, kurie apie rašytojo darbą neturi jokio supratimo“ (Balio Sruogos laiškas Vandai Daugirdaitei-Sruogienei, iš Štuthofo – į Greifsvaldą, 1944-12-03, in: *LLTI BR*, f. 53, b. 1303, l. 57r); „Be to, žiemą turėjau visiškai nutraukti kūrybinį darbą: neturiu kampo, kur darbas būtų įmanomas. Be to: visur tiek daug žmonių, nelaimės draugų, kurie užuot buvę draugai, yra tik nelaimė draugams. Todėl esu velnioniškai vienas minioje. Išsisas valandas sėdžiu nepratardamas žodžio, nors ir nedirbu – tai neįmanoma“ (Balio Sruogos laiškas Vandai Daugirdaitei-Sruogienei, iš Štuthofo – į Greifsvaldą, 1944-12-10, in: *LLTI BR*, f. 53, b. 1303, l. 58r).

Balį Sruogą erzino bloko kalinių tuščios kalbos ir tarpusavio ginčai: „Sruoga nepakentė beprasmiškų kalbų, kurios neretai virsdavo aštriomis diskusijomis, barniais ir net keiksmiais, ne todėl, kad būtų nemėgęs žmonių. Anaipol. Žmones jis mėgo, tačiau klausytis iki gyvo kaulo įkyrėjusių plepalų negalėjo. Negalėjo todėl, kad nenustojo galvojęs apie tai, kas sudarė jo gyvenimo prasmę ir turinį – kūrybą“ (Rapolas Mackonis, „Pavasario giesmė pragaro dugne“, in: *Balys Didysis: Atsiminimai apie Balį Sruogą*, sudarė ir redagavo Reda Pabarčienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997, p. 293); „11-ame bloke du nedideli kambariukai gyvenami vienu lietuvių. Pirmutiniame ilgas stalas, užimęs du pasieniu, antrajame dviaukštės lovos ir tarp jų tarpai vos šonu pralįsti. Pirmajame nuolatinė spūstis, pasikalbėjimai, ginčai, antrajame dažnai lovoje guli po kelis sergančius; sekmadienių rytais čia kun. A. Lipniūnas laiko lietuviams slaptai pamaldas“ (Henrikas Blazas, „Dryžuotas milžinas“, in: *Balys Sruoga mūsų atsiminimuose*, sudarė Vanda Sruogienė, Vilnius: Regnum fondas, 1996, p. 366). Lageryje kūrybiniam darbui sąlygos buvo nepakenčiamos: „Konclageryje neturėjome ne tik laisvo tokiam darbui kambario, bet kartais sunku buvo rasti prie stalo taburetę. O jei prisėdavai, tai negi rašysi, kai prie bendro stalo sėdi keliolika asmenų ir tauškia niekų niekus. Reikėjo ieškoti laisvos ir ramios vietelės.

Tokią vietelę galėjai turėti ir būti tikras jos šeimininkas tik ant savo lovos. Gera, jeigu lova buvo apačioje, blogiau, jei vietą miegoti turėjai „antrame aukšte“. Laimė, Sruoga miegojo apačioje, kampe, prie pat lango. „Antras aukštas“ priklausė man, ir todėl turėjau progos dažnai stebėti Sruogos darbą.

Sėdi prie lango, popierių ant kelių pasidėjęs ir dairosi, lyg viską aplinkui norėdamas susprogdinti. Kartais užsikemša rankomis ausis, nenorėdamas girdėti triukšmo, ir taip sėdi išsisas valandas. Ir kai klegesys aptilsta, žinoma, neilgam, Sruoga įkimba rašyti. Pasilenkęs, beveik susikūprinęs, neatitraukia plunksnos nuo popieriaus, stengdamasis negirdėti kalbų užėsio. Bet kur tu, žmogau, išlaikysi! Čia vienas suriko dėl kokio nors mažmožio, kitas, drybsodamas lovoje, garsiai nusižiovavo, sušvilpė, trečias ėmė pasakoti nešvankų anekdotą, dar kitas užtraukė ariją ar dainušką. Matau, kaip Sruoga nervingai susižeria popieriaus lapus ir, užsimovęs kepurę, sprunka į kiemą. Ką jis tokiais momentais išgyveno, turbūt ir patsai negalėtų pasakyti. Dauguma, be abejo, į tai jokio dėmesio nekreipė, dėl to nesijaudino, o tik, matydami susikrimtusį Sruogą, gūžčiojo pečiais. Girdi, Sruogą vėl velniai apstojo. / [...] / Sėdėdamas kampe prie geležinės lovos, beveik dvilinkas susirietęs, Sruoga parašė veikalą „Pavasario giesmė“. Kaip matote, jo pavadinimas visai neatitinka aplinkos, kurioje gyvenome laukdami mirties“ (Idem, in: *Balys Didysis: Atsiminimai apie Balį Sruogą*, sudarė ir redagavo Reda Pabarčienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997, p. 294–295). „Laikams pagerėjus, jam teko gera lovos vieta prie lango, apačioje, pačiame kampe“ (Aleksandras Kantvilas, „[Atsiminimai apie Balį Sruogą]“, in: *op. cit.*, p. 318).

„Pats, įsitaisęs prie lovos lentą, atseit stalą, rašė“ (Mečys Mackevičius, „Laisvėje ir Stutthofo kacetė“, in: *Balys Sruoga mūsų atsiminimuose*, sudarė Vanda Sruogienė, Vilnius: Regnum fondas, 1996, p. 362).

Pietų metu grįžęs iš darbo lagerio raštinėje Balys Sruoga „[l]ikusį laiką praleisdavo prie lovos, ties mažu vos besilaikančiu ant kojų staliuku ir kažką rašydavo. Ką, jis nesakė nė savo aitvarininkams. Kai blokas įsitaisė dienos kambaryje stalą savo raštininkui, Sruoga persikėlė ten ir užėmė vieną jo galą. [...] O čia, matyt, jam kūrėsi geriau nei ten, prie lovos“ (Stasys Yla, „Aitvarų klubas“, in: *Balys Didysis: Atsiminimai apie Balį Sruogą*, sudarė ir redagavo Reda Pabarčienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997, p. 333).

- [6] Kazimieras Sruoga (1899-1974) - jauniausias Balio Sruogos brolis. Ekonomistas, spaudos darbuotojas. 1925 m. Sen Galeno prekybos instituto Šveicarijoje absolventas, 1929 m. Berno universiteto ekonomikos mokslų daktaras. 1929-1936 m. Lietuvos finansų ministerijos paskolų ir ekonominių informacijų skyriaus vedėjas. 1936-1940 m. akcinės bendrovės „Maistas“ direktoriaus pavaduotojas. 1944 m. kartu su žmona, gydytoja Ona Slavinskaite-Sruogiene (1896-1994) pasitraukė iš Lietuvos. 1945-1946 m. laikraščio *Mūsų kelias*, leisto Vokietijoje, bendradarbis. Neiškilo Balio Sruogos ir Kazimiero Sruogos laišakai, rašyti Štuthofio laikotarpiu.
- [7] Juozapas Sruoga (1886-1957) - vyriausias Balio Sruogos brolis. Teisininkas, diplomatas, URM tarnautojas. Nuo 1925 m. Lietuvos pasiuntinybės, 1934-1940 m. konsulato Berlyne darbuotojas. 1940-1941 m. Maisto pramonės Liaudies komisariato darbuotojas. Nuo 1944 m. - Kauno miesto Vykdomojo komiteto Socialinio aprūpinimo skyriaus darbuotojas, vėliau - Lietuvos valstybinio Kūno kultūros instituto bendradarbis. Neiškilo Balio Sruogos ir Juozapo Sruogos laišakai, rašyti Štuthofio laikotarpiu.

- [8] „Lapkričio pabaigoj nuvažiauvau į Berlyną. Susiradusi Lietuvių komitetą ir mūsų senąjį bičiulį, buvusį ministrą ir komiteto pirmininką Rapolą Skipitį tariausi, ką daryti, kaip padėti Baliui išeiti iš baisaus Stutthofo. Pirmininkui tarpininkaujant buvau pasiekusi paties Vokietijos gestapo viršininko Heinricho Himmlerio būstinę, kur aukšti pareigūnai man tvirtai užtikrino, kad Stutthofo lietuviai EHRENSHÄFTLINGE – Garbės kaliniai bus išlaisvinti Kalėdoms, Kūčioms. Tai buvo 1944 m. lapkričio 6 diena, ją gerai atsimenu, nes kaip tik tada Berlyne sužinojau apie tą dieną mirusį aušrininką Joną Šliupą. [...]
Grįžau į Greifswaldą pilna gerų vilčių. Laikas bėgo, visos mintys spietėsi apie ateinančias Kalėdas, ruošmės sutikti mūsų įkaitus“ (Vandos Sruogienės užrašai, in: Dalia Sruogaitė, *Atminties archeologija*, redagavo Donata Linčiuvienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012, p. 133–134).
„Ir vėl prasidėjo mano pastangos jį vaduoti, važiauvau į Berlyną, ten gestapas iškilmingai pažadėjo su kitais išleisti Kalėdoms. Ir vėl apgavo“ (Vanda Sruogienė, „Suėmimas“, in: Balys Sruoga mūsų atsiminimuose, sudarė Vanda Sruogienė, Vilnius: Regnum fondas, 1996, p. 359).
„Kai kurių mūsų giminių ir bičiulių, esantieji Berlyne, laiškuose rašė, kad daromos pastangos mus išvaduoti.
Viltis išeiti laisvėn kiekvieną savaitę didėjo. Aukštieji vokiečių pareigūnai liepė mūsų visuomenės atstovams, kurie rūpinosi mūsų paleidimu, surasti mums darbą ir patalpas apsigyventi. Kai tai buvo padaryta, tie vokiški pareigūnai pranešė, kad mūsų paleidimo raštas jau padėtas ant vidaus reikalų ministerio, taigi paties Himmlerio, stalo pasirašyti ir kad paleidimas įvyks per kelias dienas. Visa tai buvo rašoma mūsų prietelių laiškuose su tikra vilčia, kad Kūčias valgysime drauge su jais laisvėje.
Dabar jau net ir didžiausieji pesimistai ėmė tikėti, kad paleidimas galimas. Išrinktoji Kūčioms ruošti ir kleckeliams kepti komisija vis nesiryžo pradėti darbo, nė organizuoti miltų. Kam visa tai? – juk vis vien Kūčias valgysime Berlyne, kur kiekvieno mūsų laukė darbas ir pastogė... Dėl to ir mūsų menininkai nepuošė eglutės, nė nerengė šventei programos.
Džiaugėmės, kad tuoj būsime laisvi, nors ir gerai žinojome, kad mūsų laukia bombų lietus ir sunkus darbas karo pramonėje. Bet laisvė už viską brangesnė. Stovyklos vadovybė taip pat buvo gavusi kažkokius raštus dėl mūsų paleidimo ir į mus jau žiūrėjo, kaip į laikinus savo „šeimos“ narius. Apie tai nugirdome iš mums draugiškos vokietės, kuri priimdavo politiniam skyriui adresuotas šifruotas telegramas“ (Antanas Gervydas, *Už spygliuotų vielų*, (ser. Lietuvių spaudos draugija, Nr. 2), Chicago: Draugo spaustuvė, 1950, p. 164).
Balys Sruoga vylėsi, kad viltingos iš pažįstamų, o ypač iš žmonos, laiškų ateinančios žinios dėl lietuvių garbės kalinių išlaisvinimo pasitvirtins, bet akiai tuo netikėjo – reagavo rezervuotai:
„Tu parašei man tokių stulbinančių naujienų. Atrodo, kad pasaulis šiek tiek pasikeitė. Aš nekantrai laikiu Tavęs sugrįžtant iš Berlyno, – Tu vėl išsamiai praneši? Ar kita savaitė turi nulemti mūsų likimą? Tai būtų nuostabu. Bet, manau, Berlyne tęsiamas tas pats žaidimas, kuris prasidėjo Lietuvoje. Apie teisingumą ir protą negaliu daugiau galvoti. Kalinių paleisti neskubama. Kalinys juk labai brangus daiktas, būtent daiktas. Kare reikia taupyti visus daiktus.
„Gražūs žodžiai – darbų jokių“ – tai mes jau šimtus kartų išgyvenom. Kiekvieną sykį išgalvojama kas nors tokio, dėl ko nesilaikoma duoto žodžio. Labai liūdna taip galvoti, bet taip yra tikrovėje. Mes esam svečiai svetimoje šalyje, – o visa kita yra savaime suprantama“ (Balio Sruogos laiškas Vandai Daugirdaitei-Sruogienei, iš Štutthofo – į Greifswaldą, 1944-12-10, in: *LLTI BR*, f. 53, b. 1303, l. 58r).
- [9] Oskaras Urbonas (1892–1978), karininkas, pulkininkas. Nuo 1944-02-03 Lietuvos vietinės rinktinės štabo viršininkas, 1944 m. Stutthofo koncentracijos stovyklos kalinys.
- [10] „Antanas Valiukėnas, vėliau žuvenus Berlyne“ (Vandos Sruogienės pastaba).
Antanas Valiukėnas (1913–1946), žurnalistas, redaktorius, vertėjas. 1940 m. pasitraukęs iš Lietuvos, Antanas Valiukėnas Berlyne buvo Lietuvos pasiuntinio Vokietijoje Kazio Škirpos sekretoriumi, patarėju ir jo raštų redaktoriumi. Vanda Sruogienė, 1944 m. lapkričio mėnesio pabaigoje susitikusi Berlyne su Antanu Valiukėnu, apibūdino jį kaip „entuziastingą ir šviesų studentą, kuriam nuoširdžiai rūpėjo Balio reikalai (Vandos Sruogienės užrašai, in: Dalia Sruogaitė, *Atminties archeologija*, redagavo Donata Linčiuvienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012, p. 134). Balio Sruogos laišakai iš Štutthofo Antanui Valiukėnui neišliko.

- [11] Povilas Plechavičius (1890–1973), karininkas, generolas. 1944 m. Vietinės rinktinės kūrėjas ir vadas. Jis 1944 m. vasarą kalėjo Štuthofe kartu su Vietinės rinktinės karininkais: „Netrukus, kaip kaliniai, buvo atgabenti į mūsų kacetą ir tų jaunų vyrų viršininkai – dalis Rinktinės štabo iš Salaspilio: pulkininkai – Andriušaitis, Grudzinskas, Urbonas ir leit. Ptašinskas“ (Stasys Yla, *Žmonės ir žvėrys Dievų miške: Kaceto pergyvenimai*, Putnam: Immaculata, 1951, p. 347).
- [12] Bronius Krivickas (1919–1952), rašytojas, kritikas, vertėjas. 1938–1943 m. VDU ir VU lietuvių literatūros studentas, Balio Sruogos Teatro seminaro dalyvis. 1944 m. Štuthofe lagerį pasiekdavusio žurnalo *Kūryba* bendradarbis, Biržų gimnazijos mokytojas. Nuo 1945 m. partizanas.
- [13] Mykolas Žilinskas (1904–1992), 1942–1943 m. teisės studentas Berlyno Humboldtų universitete. Balio Sruogos ir Mykolo Žilinsko laišškai, rašyti 1944 m., neišliko. „Mykolas Žilinskas iš Berlyno praneša, kad ponas dr. von Kleistas (labai svarbi persona iš Užsienio reikalų ministerijos) pasakė ir jo sekretorė po to oficialiai patvirtino, kad mes turėtume būti paleisti iš konclagerio, – bet nutarimo įvykdymas užtruks dar keletą dienų. Oficialiai buvo pasakyta: lietuvių įkaltai! Ponu dr. von Kleistu reikėtų tikėti. Bet sąvoka „keletas dienų“ yra labai lanksti. Tai gali tęstis mėnesius. [...] Vėl ta nežinomybė! Bet, šiaip ar taip, pabaiga jau matyti ir oficialiai jau pripažinta, kad aš įkalintas nekaltai“ (Balio Sruogos laiškas Vandai Daugirdaitei-Sruogienei, iš Štuthofo – į Greifsvaldą, 1945-01-07, in: *LLTI BR*, f. 53, b. 1303, l. 63r).
Peter Kleist (1904–1971), NSDAP Užsienio politikos biuro pareigūnas. Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerijos Ostlando skyriaus viršininkas. Nuo 1941 m. iki 1945 m. Ostlando vado pavaduotojas. Nacių partijos patarėjas užsienio reikalų klausimais.
- [14] „Stovykloje jau atšventėme vienas Kalėdas ir dvi Velykas. Dabar artinosi antrosios Kalėdos. Karo fronte rusai jau buvo užėmę didelę dalį Lenkijos ir giliai įsibrovę į Rytprūsius. Kalinių tarpe sklido kalbos apie stovyklos evakuaciją, – jos iškėlimą kur nors toliau į vakarus. Tačiau, Kalėdoms artėjant, fronto veiksmai kiek aprimo, dėl to ir stovyklos gyvenimas riedėjo sena vaga...“ (Antanas Gervydas, *Už spygliuotų vielų*, (ser. Lietuvių spaudos draugija, Nr. 2), Chicago: Draugo spaustuvė, 1950, p. 163).
- [15] Vytautas Stonis (1913–1995), karininkas, partizanas.
„Sovietams okupavus Lietuvą, pasitraukė iš kariuomenės ir 1940 m. rudenį buvo priimtas į Veterinarijos akademiją, po metų perėjo į medicinos fakultetą Kaune.
Jau pradėjus laikyti baigiamuosius egzaminus, 1944 m. gruodžio 7 d. buvo sovietų saugumo suimtas už partizanų ir apskritai rezistencinę veiklą. [...] Tai buvo labai kilni asmenybė, pasižventęs patriotas, priklausė ateitininkams, „Gajos“ korp., LAF, LF, karininkų organizacijai. Aktyviai organizavo ir ruošėsi 1941 m. tautos sukilimo štabe, ypatingai pasižymėjo užimant ir išlaikant Kauno radijo stotį, suorganizavo pagrindinės spaudos platinimo tinklą. Vokiečių okupacijos metu gelbėjo žydus, organizavo ginklus ir sprogstamas medžiagas ateinančioms partizanų kovoms. [...] 1944 m. buvo paskirtas LF vyr. ryšininku Šiaurės Lietuvai“ (plačiau žr. Kazys Ambrozaitis, „Žymaus partizano tragiška mirtis“, in: <https://www.partizanai.org/i-laisve-1996-123-160/3214-zymaus-partizano-tragiska-mirtis>, 2023-05-17).
- [16] Fabijonas Neveravičius (1900–1981), rašytojas, vertėjas. VDU Teologijos ir filosofijos fakulteto, Lietuvos karo mokyklos absolventas. 1920–1934 m. Lietuvos karo mokyklos darbuotojas, Lietuvos kariuomenės savanoris. 1931–1941 m. dirbo Vilniaus radiofone, dalyvavo antinacinėje rezistencijoje. 1944 m. pasitraukė į Vakarus (plačiau žr. Algis Kalėda, „Fabijonas Neveravičius“, in: <https://www.vle.lt/straipsnis/fabijonas-neveravicius>, 2023-05-17).
- [17] Balys Lukošius (1908–1987), teatro aktorius, režisierius, pedagogas. 1941 m. ir 1943–1945 m. Vilniaus *Vaidilos* teatro vadovas.
- [18] Vincas Žilėnas (1907–1982), istorikas, žurnalistas, redaktorius. 1939–1940 m. laikraščio *Lietuvos žinios* generalinis atstovas Vilniuje. 1940–1946 m. dirbo administracinį darbą. Dienraštį *Tarybų Lietuva* 1943–1945 m. redagavo rašytojas Jonas Šimkus.

- [19] Vėliau Balys Sruoga apgailestavo, kad plano nepavyks įgyvendinti: „Paašškėjo, kad aš negaliu jums atsiųsti savo rankraščių: čia nėra cenzoriaus, kuris suprastų lietuviškai. Konclagerio vadovybė dėl to nekalta, – ji nusiteikusi palankiai mano atžvilgiu, – bet egzistuoja bendri nurodymai, ir vadovybė negali daryti išimčių. Gaila!“ (Balio Sruogos laiškas Vandai Daugirdaitei-Sruogienei, iš Štuthofo – į Greifsvaldą, 1944-12-03, in: *LLTI BR*, f. 53, b. 1303, l. 57r).
- Štuthofo lagerio vyriausias cenzorius buvo SS feldfebelis Arthur Platz (Balys Sruoga su juo nuolat konfliktavo dėl laiškų turinio: „Jis vis manydavo, kad aš viena rašau, o visai ką kita galvoju“, plačiau žr. Balys Sruoga, *Dievų miškas*: Memuarai, (ser. *Lietuvių literatūros lobynas. XX amžius*, Nr. 3), redagavo Donata Linčiuvienė, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 280).
- Kitas lagerio cenzorius – „Lenkijos vokietis Blumas“ (Stasys Yla, *Žmonės ir žvėrys Dievų miške*: Kaceto pergyvenimai, Putnam: Immaculata, 1951, p. 383), kuris lietuvių garbės kaliniams buvo draugiškesnis. Blumas suprato, kad lietuviai laiškus rašė naudodami įvairius sutartinius žodžius: „...ilgainiui atsekė, kad tai yra ne eiliniai laišškai. Kartais jis juos sulaikydavo, kai kada pasigailėjęs leisdavo Rimošiui parnešti į bloką paskaityti ir vėl liepdavo gražinti paštui, kad čia būtų sunaikinti. Blumas nebuvo blogas žmogus: stengėsi daug ko nematyti ir nesuprasti, juoba kad Rimošius nunešdavo ir jam kartais ką nors geresnio iš mūsų siuntinėlių. Ilgainiui jis nebekreipė dėmesio į šifruotus mūsų laiškus, tik patarė, kad patys jų nelaikytume: perskaite, sunaikintume. Pasirodo, jis daugiau bijojo kontrolės nei mes; esą, atradę tokių laiškų, jį patį baustų išsiųsdami į frontą“ (Idem, in: *Ibid.*).
- Ant Balio Sruogos laiškų, šalia lagerio spaudos uždėtos laiško išsiuntimo datos ar virš jos paprastu, raudonu ar mėlynu pieštukais užrašytos raidės „P“ ir „B“ – tai cenzorių pavardžių (Platz, Blum) pirmosios raidės.
- „Konclagerio vadovybė žino, kad rašau dramas, – ji man netrukdo dirbti, – kalbant apie cenzūrą, visi mano kūriniai visiškai nekalti, – aš juos galiu ramiausiai pateikti bet kokiai pasaulio cenzūrai“ (Balio Sruogos laiškas Vandai Daugirdaitei-Sruogienei, iš Štuthofo – į Greifsvaldą, 1945-01-07, in: *LLTI BR*, f. 53, b. 1303, l. 63r).
- Iš Štuthofo lagerio buvo slapta siunčiami ar per rankas perduodami ir esesininkų neperskaityti laišškai ir rankraščiai: „Tiesa, ir mes turėjome kai kurių galimumų. Pasitikėti galėjome tik savais žmonėmis, kurie dirbo pašte ar rūbų kameroje. Pašte tarnavo mūsų Rimošius ir jam kartais pavykdavo išsiųsti laiškų su oficialiu cenzūros antspaudėliu, kurį pats prisitaikęs, užspausdavo ir vėliau į paštą be esesmano žinios išnešdavo. Kitas mūsų draugas Mikas P. 1944 m. vasarą ir rudenį dažnai vykdavo į Dancigą dezinfekuoti kalinių drabužių (Stutthofas, mat, nebepajėgė to padaryti). Rūbų kameros kalinius lydėdavo esesmanai, tačiau, palikę juos namuose, patys išeidavo į miestą ko nors šilto išgerti. Per ilgesnį laiką mūsų draugas susirado pažinčių iš civilių darbininkų ir galėjo per juos pasiųsti laiškus ar rankraščius be kaceto kontrolės“ (Stasys Yla, *Žmonės ir žvėrys Dievų miške*: Kaceto pergyvenimai, Putnam: Immaculata, 1951, p. 382). Tačiau tai buvo išimtiniai atvejai. Balys Sruoga tokiu būdu negalėjo siųsti ar perduoti Štuthofe parašytų kūrinių, nes jų apimtis buvo didesnė nei laiško.
- [20] Marija Krasauskaitė (1902–1981), istorikė, Sruogų šeimos bičiulė. 1939–1941 m. Vilniaus VI gimnazijos direktorė. 1941–1944 m. Švietimo valdybos darbuotoja. 1944 m. priverstinė išeivė į Vokietiją.
- Balys Sruoga liūdėjo, kad nutrūko susirašinėjimas su jam brangiais žmonėmis: „Labai gaila, kad man neberašo prof. Šilkarskis ir dr. Marija – man brangus kiekvienas balsas iš gyvojo pasaulio“ (Balio Sruogos laiškas Vandai Daugirdaitei-Sruogienei, iš Štuthofo – į Greifsvaldą, 1944-12-03, in: *LLTI BR*, f. 53, b. 1303, l. 57r).
- [21] Komendantūros skyriuje Balys Sruoga perrašinėjo „dešimtis tūkstančių pavardžių“ – „tvarkė raidinį kalinių sąrašą“ (Rapolas Mackonis, „Pavasario giesmė pragaro dugne“, in: Balys Didysis: Atsiminimai apie Balį Sruogą, sudarė ir redagavo Reda Pabarčienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997, p. 293). „Be kitų darbų, turėdavo parengti savaitinius budėjimo grafikus apie dešimčiai SS puskarininkių – sargybos viršininkui, lagerio virtuvės priežiūros viršininkui ir kt. Norėdamas visus patenkinti, ilgai sėdėdavo prie šio grafiko“ (Augustin Sikorski, „[Atsiminimai apie Balį Sruogą]“, in: *op. cit.*, p. 341).

[22] Dalios Sruogaitės laišakai Baliui Sruogai, kurie nuo 1944 m. lapkričio pabaigos būdavo siunčiami į Štuthofą kartu su Vandos Sruogienės laiškais, neišliko. Tik iš Balio Sruogos laiškų matyti, kaip dukters žodžiai jį veikė: „Dalios laiškas suteikė man stiprių išgyvenimų, – mano geras, mano vargšas vaikas! – ji išspaudė ne vieną ašarą. Mano vargšas vaikas! Taip sujaudino, kaip ji Tau neša sūrį... Aš gerai suprantu Dalios būseną ir išgyvenimus, esu dar liūdnas, kad negaliu Jai niekuo padėti. Bet mūsų situacijoje Daliai pasisėkė su tarnyba. Tai geriausia, ką ji galėjo gauti. Kitiems daug blogiau. Aš taip persunktas ilgesio, kad negaliu šiandien parašyti Daliai – tai man per liūdna, – pabučiuok Ją, padėkok nuo manęs – daugiau šiandien negaliu pasakyti“ (Balio Sruogos laiškas Vandai Daugirdaitei-Sruogienei, iš Štuthofa – į Greifsvaldą, 1944-12-10, in: *LLTI BR*, f. 53, b. 1303, l. 58r); „Būtų labai didelis įvykis, jeigu ir Dalia galėtų parašyti man laišką. Specialiai jai aš dar nerašau, nes dar neatradau vidinės ramybės“ (Balio Sruogos laiškas Vandai Daugirdaitei-Sruogienei, iš Štuthofa – į Greifsvaldą, 1944-12-17, in: *LLTI BR*, f. 53, b. 1303, l. 59r); „Daliuk, mano miela! Tavo laiškas taip palietė mano sielą, kad aš ilgai negalėjau Tau atsakyti. Ačiū, Daliuk, – labai ačiū! Man labai liūdna, kad aš Tavęs nematau, kad Tavo jaunystė skleidžiasi tokiomis aplinkybėmis, kad aš tik taip galiu pasveikinti Tave su Naujaisiais metais. Bet, Daliuk, Tavo tėvas nepadarys nieko, dėl ko Tu ateity turėtumei gėdytis. Savo žemišką naštą nešu išdidžiai ir garbingai. Beje, man nebe daug iš gyvenimo ir tereikia. Savo gyvenimo likutį pašvęsiu Tau, kad Tavo jaunystė būtų gražesnė. Aš suprantu, Daliuk, Tavo mintis ir Tavo jausmus, – kažkada aš irgi buvau jaunas. Taip, dabartis išbraukta iš Tavo gyvenimo, – nieko nepadarysi. Mes su mama taip pat savo laiku praradome keletą metų. Karas amžinai nesitęs. Paskui mes su mama gyvensim tik Tau. Mums su mama geriausi laikai jau praėjo, – mums buvo gerai, – mes turim Tave, – to pakanka mūsų laimei. Kaip aš didžiuojuosi Tavim ir koks aš Tau dėkingas, kad Tu esi tokia šaunuolė: supratimas, kad mano duktė tokia šauni, palengvina mano liūdną vidinę vieatvę. Tau laikas žydėti, man – nuvysti, bet aš dar turiu pakankamai vidinių jėgų kūrybai. Aš dar parašysiu kūrinių – aš dar turiu jėgų – aš dar kursiu, kad Tu didžiuosies savo tėvu! Aš ištersiu visą likimo beprasmiškumą, – mes vėl gyvensim mūsų laisvoje, neapsakomai mylimoje Tėvynėje. Tu savo meniška siela dar išgirsi mano dainas apie mūsų laukus ir miškus. Pasakyk mamai, kad ji manimi nesirūpintų. Man iš Jūsų reikia tik laiškų. Kiekvienas laiškas man dovanoja vidinę šilumą, – aš Jus jaučiu, – aš vėl nesu vienišas šiame pasauly. Aš laikiu, Daliuk, valandos, kada galėsiu su Tavimi šnekėti mūsų nuostabiąją gimtąją kalbą. Dėkoju Tau, Daliuk, laiminu Tave, – bučiuoju Tave. Žodžiais negaliu Tau daugiau pasakyti, – Tu suprasi mane be žodžių. Būk palaiminta, Daliuk, – Tu!“ (Balio Sruogos laiškas Vandai Daugirdaitei-Sruogienei, iš Štuthofa – į Greifsvaldą, 1944-12-25, in: *LLTI BR*, f. 53, b. 1303, l. 60r).